

FRIEDERICH, Michael, *Ghabdulla Tuqaj (1886-1913) - Ein hochgelobter Poet im Dienst von tatarischer Nation und sowjetischem Sozialismus, Turcologica, Herausgegeben von Lars Johanson, Band 36, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, XVI +318 s.*

Tatarların en önemli şairlerinden biri olan Abdullah Tukay hakkında bildiklerimiz pek az... Özellikle S.S.C.B. 'nin dağılmasına yol açan demir perdenin yıkılması ve buna bağlı olarak Türk Cumhuriyetlerinin birbiri ardınca bağımsızlıklarını kazanmaları, eskisine oranla kültür ve düşünce alanlarında objektif rahat ve korkusuzca eserlerini yayımlamaları, bizlere pek az tanıdığımız yazarları ve şairleri daha yakından tanıma imkânlarını verdi. 1990'lı yıllarda gerek bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde, gerek Rusya Federal Cumhuriyeti içinde kalmakla birlikte otonom veya yarı otonom bir yönetime kavuşan Türk Toplulukları, unutturulmaya çalışılan değerlerini, kıyıda köşede bırakılan yazarlarını yeniden gündeme getirip onlarla ilgili çeşitli eserleri ortaya koymaya başladılar. Bu hızlı ve olumlu çabaların geçen on yılda olduğu gibi, hatta daha da yoğun olarak önümüzdeki yıllarda süreceğine inanıyorum.

Tatar şairi Abdullah Tukay da bu gruba dahil edilebileceklerden... 1990'lardan sonra onun hakkında da birçok kitap ve yazı gün ışığına kavuştu. Kendisinin kitapları 1908-1913 yılları arasında basılmış olmasına rağmen, hakkında yazılanların fazla bir sayıya ulaşmadığını söyleyebiliriz. Şiirlerinin yorumlanmasına göre, dönem dönem güncel hâle getirilen Tukay'ın şanssızlığı, eserlerinin farklı politik dönemlerde ideoloji için bir dayanak yapılması ve bu yolla şiirlerinin değerlendirilmesidir.

Türkiye'deki yazarlardan Ahmet Temir, Nadir Devlet, Fatma Özkan ve Naile Binark'ın çalışmalarından tanıdığımız Abdullah Tukay hakkında bu kez bir Alman araştırmacının çok hacimli bir araştırması elimize ulaşmış bulunuyor. Orta Asya Türk toplulukları ile uzun süreden beri ilgilenip yayınlar yapan Michael Friederich, bu kitabı ile Abdullah Tukay'ı çok değişik bir biçimde değerlendirmiştir.

Elimizdeki kitabın içindekilerine şöyle bir göz attığımızda, kitapta üç ana bölümün bulunduğu, her ana bölümün alt bölümlere ayrıldığını görüyoruz. Bu bölümlerden önce yazarın "Giriş" (s.IX) sayfalarını, "Kaynaklar Üzerine" (s.

XIV) sözlerini, “Çeviri yazı” (s. XV) örneklerinin açıklamalarını da buluyoruz. Başka kitaplarda kolay kolay rastlanmayacak bir ön bölüm “Abdullah Tukay: Yaklaşım” başlığını taşıyor (s.1) ve şöyle başlıyor:

“Abdulla Tukay kimdi? Ve Abdulla Tukay kimdir? Abdulla Tukay’ı Tatar basınından alıntılarla takdim etmek istiyorum. Aşağıdaki ifadeler Tukay’ın karakterini ortaya koyar, bununla kişiliği ve eserinin önemi konusunda bir görüş belirtir.

İ. Nadirov Abdulla Tukay’ı bu yüzyılın başındaki “(Tatar) edebiyatının en parlak yıldızı” olarak anar. Şayehzade Balic Tukay’ı 1911’de gecenin karanlığını aydınlatan parlak bir dolunay ile karşılaştırır. Ancak ayın ışığı o kadar parlak olmasına rağmen Tatar karanlığını aydınlatmaya yetmez... Orenburg’daki bir medresedeki öğrenciler 1913 yılında Tukay’ı “edebiyatın güneşi” olarak kabul etmekte hiç şüphe etmezler. Ve Tukay’ın çağdaşı şair Macit Gafuri için, o sadece “edebiyatın güneşi” değil, “Tatarların güneşi” dir mutlaka...”(s.1).

Michael Friederich zengin alıntılarının kaynaklarını da ayrı ayrı dipnotlarla göstermiştir. Sadece bu beş sayfadaki dipnotların elli dokuza ulaştığını söylersek, yazarın ne kadar titizlikle çalıştığı, 1913 yılından başlayarak en yeni kaynağın baskı yılı olan 1985’e kadar ciddi bir tarama yaptığı kolayca anlaşılabilir. Bu beş sayfanın son satırlarında yazarın şu sözleri bir hayli ilginçtir:

“...En sonunda kalan: Abdulla Tukay, ‘büyük efsane’. Burada araştırılacak olan, Tukay’ın kendisinin yukarıdaki alıntılarla büyük bir efsaneye dönüşüp dönüşmediği veya onun efsaneye dönüştürülüp dönüştürülmediği konusudur. Son olarak şairin kendisini de harekete geçiren şu soruyu aydınlatmak gereklidir: “Niçin ben küçük Abdulla (olarak kalmadım) değilim de, büyük Tukay oldum?” (s. 5). Elimizdeki eserin can alıcı noktasını oluşturan bu sorunun cevabını alabilmek için bütün sayfaları dikkatle okumak gerekiyor. Çünkü her sayfa değişik görüşlerle, yaşamlarla, açıklamalarla ve mukayeselerle dolu... Ayrıca her bölümde yüzlerce dipnot veya orijinal metinlerin aktarılması, okuyucunun bu cevabı daha kolay bulmasına yardımcı olacak nitelikte...

İlk ana bölüm “Şairin hayatı, ölümü ve ölümsüzleştirilmesi” başlığını taşıyor (s. 1-82). Bu bölümde dört alt bölüm yer alıyor: “Abdullah Tukay’ın hayatı” (s.

6-46), Abdullah Tukay'ın ölümü (s. 47-62), "Ölüm ve ticaret" (s. 63-69), "Tukay'ın ebedî saygınlığı: Plânlar ve Gerçekler" (s. 70-82). Bu birinci bölümde, Tukay'ın hayatının anlatıldığı sayfalarda çok zengin ve teferruatlı bilgileri orijinal Tatar kaynaklarından aktaran yazar, bir yandan da bunları Almancaya çevirmiştir.

Abdullah Tukay hakkında Türkiye Türkçesinde en kapsamlı çalışmayı yapan Fatma Özkan'ın kitabında bile bulunmayan birçok bilgiyi arayıp aktaran M. Friederich, orijinal kaynaklara ulaşamayan, çok farklı gazete, dergi veya kitabı bulamayan okuyuculara böylece büyük kolaylık sağlamaktadır. Türkiye'deki yazarların yaptığı gibi, sadece bir-iki ana kitaba bağlı kalmadan, diğer irili-ufaklı malzemeyi de değerlendiren yazar, Abdullah Tukay'ın hayatını en ince noktasına kadar başarıyla işlemiş ve orijinal metinlerle desteğinin güçlülüğünü de kanıtlamıştır.

"Abdullah Tukay'ın ölümü" alt başlığıyla verilen bölüm, onun ölümüyle sarılan Tatar dünyasındaki yankıları aktarmaktadır. Günümüze kadar gelen bu yankıların yayınlandıkları gazetelerden seçilmiş başlıklar, sözler ve yazılar, Orenburg'da çıkan *Vakit* gazetesinin 10 Nisan 1913 tarihli sayısındaki alıntı ile başlamaktadır. Dipnotlarda aktarılan orijinal Tatar metinlerinde bu yankıların, onun 2.4.1913'deki ölümünden hemen bir gün sonra başladığını görüyoruz. Günlerce süren yanıp yakılmaların yer aldığı gazetelerdeki duygusal ifadeler, Tukay'ın ölüm haberinin Tatar toplumunu ne kadar derinden yaraladığını ve deyim yerindeyse yediden yetmişe herkesi nasıl büyük bir keder ve yasa gömdüğünü kanıtlayan birer belge olarak ayrı ayrı M. Friederich tarafından işlenmiş ve yer yer yorumlanmıştır. Bütün dipnotlar alıntı metinlerin uzunluğu bakımından sekiz punto ile dizilmiş, böylece okuması biraz zorlaşsa bile sayfaların çoğalmasının ve kitabın kalınlaşmasının önüne geçilmiş, daha kullanışlı bir hacim sağlanmıştır. Ama metinlerin de on punto ile dizildiğini ayrıca söylersem, kitabın nasıl büyük boyutlara erişebileceğini bir parça anlatabilmiş olurum.

Abdullah Tukay'ın ölümüyle başlayan yankılar sadece gazetelerde görülmez. Ticarî hayatın değişik yönleriyle bu ölüme çok hareketli bir biçimde yaklaştığı anlaşılmaktadır. Defin törenine çiçek ve çelenklerle katılarak başlayan bu hareketlilik, onun ölümünden para kazanmak isteyenlerin farklı yatırımlarıyla hızlı

bir biçimde artmıştır. Ölümün üzerinden daha bir ay bile geçmeden, 28 Nisan 1913 tarihli *Vakit* gazetesine verilen bir ilân, Tukay'ın şiirlerinin plâklar hâlinde satışa çıktığını haber vermektedir. Onun on beş şiiri aralarında herhangi bir konu, düşünce veya zaman birliği bulunup bulunmadığı gözetilmeksizin üç şarkıcı, Kâmil Motigi, Muhammetcan Gabidullin ve G. Mamay, tarafından plağa okunmuştur. Bir yıl sonraki ölüm yıldönümünde bugüne kadar hiçbir şairin ölümünde rastlanmayan bir başka ürün sunumu dikkatleri üzerine çeker: “Moskova'daki bir fabrikada yapılmış, yumuşak, bol köpüklü, hoş kokulu, bereketli Abdullah Tukay Sabunu burada satılır” ilân yazılarının, on kopiklik bu ürünün Tukay'ın adının istismar edilip piyasaya sürülmesi ile ilgili olarak eleştirildiğini de yine *Vakit* gazetesindeki bir yazıdan öğreniyoruz. Ancak bu hareketlilik içinde en büyük yatırımları yapanların yayın evlerinin sahipleri olduğu da belirtilmektedir. Hatta Tukay'ın sağlığında ona şiirlerini basmalarına rağmen doğru dürüst bir para vermeyen yayıncıların bu davranışları, sonraki yıllarda da bir hayli eleştirilmiştir. Kitapların yanı sıra bastırılan resimler, tablolar, posta kartları hep Tukay'ın fotoğrafı ile süslenmiştir. Ancak hangi fotoğrafın gerçekten Tukay'a ait olduğu tartışmaları da rakip firmalar arasında sürüp gitmiştir. Anma günlerinde ihtiyaç duyulan büyük boy fotoğraflardan oluşan posterler, şiirlerinin ayrı basımlarına ayrılan gazete sayfaları, onun fotoğraflarını taşıyan manzara resimleri Tukay'ın ticarî hayatta nasıl kullanıldığını gösteren kanıtlardır.

Dördüncü alt bölüm “Tukay'ın ebedî saygınlığı: Plânlar ve Gerçekler” başlığı altında, onun ölümünden hemen sonra başlayan çalışmaları ele alıp işlemektedir. *İdil* gazetesi 5 Nisan 1913 tarihinde Astrahan'daki genç Tatarların Kazan'da bir ebedileştirme komitesinin (*täebid komiteti*) kurulmasını teklif ettiklerini duyurur. Yine aynı gazete 29 Nisan 1913'de Tukay'ın çok geniş bir biyografisinin yazılacağı için onu tanıyan, bilen kişilerin, onunla dostluk, arkadaşlık edenlerin, onun hakkında az veya çok bir şeyler bilenlerin, onun Kazan'daki arkadaşlarına başvurmalarını bildirir. Ancak, bugüne kadar, belirtildiği gibi teferuatlı bir Tukay biyografisinin çıkmamış olması, bu çağrının pek de olumlu bir sonuç vermediğini ortaya koymaktadır. Moskova'da 1918 yılında çıkarılan 22 sayfalık “Tukay kim?” başlığını taşıyan broşürün, bu çağrı ile ilgili olmadığını söyleyen M. Friederich, Tukay adına bursların (aylık 500 ruble) verildiğini, K1-

rım'da, Bahçesaray'da çıkan *Tercüman* gazetesinin de Tukay Vakfı konusunu ele aldığını orijinal alıntılarıyla göstermektedir. Bu alıntılardan burs verme hareketine sadece erkeklerin değil, Tatar hanımlarının da heyecanla katıldıklarını öğreniyoruz.

Kitabın yazarı, bu burs verme hareketinin veya çağrılarının 1914 yılından itibaren tamamen sona erdiğini belirttikten sonra, ancak aradan otuz üç yıl geçince Tukay'ın yeniden hatırlandığını belirtmektedir. Ekim İhtilâlinden yirmidokuz yıl sonra, 1946'da Tukay'ın 60. doğum yıl dönümünde SSCB "Yukarı Bilim Bakanlığı"nin Tukay adına altı burs oluşturup vereceğini, bunlardan ikisinin doktora öğrencilerine ayrıldığını açıklayan Friederich 1946/1947 öğretim yılında sadece iki kişinin, Nur Gizzetullin ile Gülşat Zeyneşova'nın bu bursları aldığını da belirtmektedir. Bu bursların ne zamana kadar verildiği bilinmemektedir. Ancak 1950'li yılların sonundan itibaren bir "Tukay Ödülü" konulmuş; Tatar Sovyet Cumhuriyetinin kurulduğu 25 Temmuz 1920 tarihi esas alınarak her yılın 25 Temmuz günü "Tukay Ödülü" sahiplerine verilmiştir.

Tukay bursunun başına gelenlerden hiç de aşağı kalmayan "Tukay Derneği" konusu da pek olumlu sonuçlara ulaşamaz. Sonsuz tartışmalardan ve toplantılardan sonra *İl* gazetesi 30 Ocak 1914 tarihli nüshasında son sözü söyler: "*Tukay Derneği yoktur ve bununla birlikte Tukay'ın hatırası da unutulacaktır.*" Sovyetler döneminde de asla hatırlanmayan ve gündeme getirilmeyen Tukay Derneği Kazan Tatarlarınca değil, Finlandiya'da, Helsinki'de yaşayan göçmen Tatarlar tarafından şairin 100. doğum yıl dönümünde, Nisan 1986'da kurulmuştur.

Michael Friederich bu bölümün son sayfalarında Abdullah Tukay'ın adının sokak veya caddelere verilmesini, edebiyat müzesi kurulmasını, Tukay müzesinin ancak 1986 yılında Kazan'da açıldığını, heykelinin dikilmesini, doğduğu köyün "Tukay Kaynağı" olarak nitelendirildiğini, ayrıca bir de "Tukay Kayını" diye bir ağaca isim verildiğini ve aynen Puşkin'in Karadeniz kıyısındaki Gursuv'da, altında birkaç ünlü şiirini yazdığı "Puşkin Selvisi" gibi, bu kayın ağacının da Tukay'ın çocukken tırmandığı bir ağaç olarak kutsandığını anlatmaktadır.

Kitabın ikinci bölümü Abdullah Tukay'ın eserlerine ayrılmış olup birinci alt bölümde genel bilgiler aktarılmıştır. İkinci alt bölüm eserlerinin dönemlerine gö-

re ayrı ayrı yıllara bölünmüştür. 1905-1907 yılları arasında yazdıklarının ilk dönemde, 1907'den 1910 yılının ortalarına kadar olan sürenin ikinci dönemde ve nihayet ölüm tarihine kadar geçen sürenin üçüncü dönemde değerlendirildiğini görüyoruz. Bu üç alt bölümde yazar, Tukay'la ilgili her türlü hareketi, olayları, düşünceleri ve etkilerle tepkileri uzun uzun gözden geçirmiş, hemen her sayfada birçok dipnot vererek yine orijinal metinleri aktarmaktan geri durmamıştır. Tukay'ın dili ile ilgili gelişmeleri dildeki tutumunu ve yaklaşımını işlediği üçüncü alt bölüm sayfalarıyla Tukay'ın eserlerinin işlenmesi de sona ermektedir (s. 82-136).

Michael Friederich kitabının en geniş yer tutan üçüncü bölümünde Tukay'ın şiirlerini, düşüncelerini, ideolojisini ve dünya görüşünü ilk alt bölüm sayfalarında ele almaktadır (s. 137-222). Burada yine kolayca anlaşılması bakımından belirli dönemlerde Tukay'ı değerlendiren, daha doğrusu Tukay'ın eserlerinin Sovyetler Birliği dönemlerinde nasıl algılanıp yorumlandığını gösteren Friederich şu alt başlıklarla düşüncelerini derli toplu olarak okuyuculara aktarmıştır: "Tukay hümanist (1913-1920'li yılların başları); Tukay hem hümanist, hem de kötümser (1920'li yılların başından yaklaşık 1928 yılına kadar); Tukay kötümser (yaklaşık 1928'den 1930'lu yılların ortasına kadar); Tukay iyimser (1930'lu yılların ortasından 1950'li yılların sonuna kadar) ve Tukay hümanist (1950'li yılların sonundan 1980'li yıllara kadar)."

Bütün bu dönemlerde Tukay'ın eserleri ile ilgili tutum ve davranışlar, eleştiriler, yankılar, yansımalar, değerlendirmeler yazar tarafından çok büyük bir titizlikle gözden geçirilmiştir. Abdullah Tukay'ın Ekim İhtilâlinde sonra, 1920'lerde şu dört düşünce etrafında değerlendirildiğini de belirten yazar gereken yerlerde yine alıntı cümlelerle kendine destek bulmuştur: "1. Tukay bir küçük burjuvazi şairidir; 2. Tukay bir halk şairidir; 3. Tukay halkın şairi değil, aksine bir liberal - burjuvazi şairi olduğu için suçlanmalıdır; 4. Tukay bir proleterya şairidir ve bunun için, örnek olarak öğülmelidir." Politikanın edebî karakterlerle nasıl oynadığına ve onları nasıl değerlendirdiğine güzel bir örnek, bu satırlar... Zaman zaman Türkiye'de de yazarlarımızın, şairlerimizin politikacılara ne tür mal-

zeme oluşturduğunu görünce, yukarıdaki Tukay değerlendirmesinin hiç de boş olmadığını söyleyebiliriz. Bu bakış açısıyla yapılacak bir araştırma, yazar ve şairlerimizin hangi dönemlerde kimler tarafından nasıl yorumlanıp değerlendirildiğini veya bu edebî şahsiyetler etrafında ya da arkasında hangi oyunların oynanmak istendiğini ortaya çıkaracaktır.

Biz yine dönelim Michael Friederich'in kitabına... İkinci alt bölümde Abdullah Tukay ve Tatar kamuoyunu ele alıp şairin kendi halkı arasında nasıl sevildiğini ve tutulduğunu belirten yazar, Tukay'ın meraklılarına ayrı bir bölüm açarak, değişik politik dönemlerde eserlerinin kimler tarafından nasıl algılanıp yüceltildiğini orijinal alıntlarıyla göstermektedir. Tukay'la ilgili araştırmalar konusuna da yer veren sayfalarla bu alt bölüm sona ermektedir (s. 223-240).

Üçüncü alt bölümde Michael Friederich'in Abdullah Tukay'dan seçtiği şiirlerle iki ana konu üzerinde yoğunlaşmak istediğini görüyoruz: "Din" ve "Millet". Önce din ile ilgili olarak eserleri gözden geçiren yazar, sık sık gündeme getirilen "Tukay ateist midir?" sorusuyla uğraşmakta ve din ile dincilik kavramlarına açıklık getirmektedir. Farklı ideolojilerle Tukay'ın şiirlerinin değerlendirilmesini, eleştirilmesini ve yorumlanmasını ele alan yazar, Tatar aydınlarının görüşlerini orijinal kaynaklardan aktarmaktadır. İkinci konu olan "millet" düşüncesinde de önce milliyetçilik ve enternasyonalcilik bakış açısını inceleyen Friederich, bir hayli yoğun olarak bu konuları işlemiş, yine dipnotlarında çok yararlı orijinal bilgileri ve yazılardan alıntıları aktarmıştır. Nihayet Tukay'ın Rus edebiyatı, Sovyet edebiyatı ve Dünya edebiyatı içindeki yerini araştıran yazar, onun önemini vurgulayan satırlarında diğer ülkelerin önemli yazar ve şairlerinden de örnekler göstererek aralarında paralellikler kurmaktadır. Bu bölümü, Tukay'ın UNESCO tarafından anılmasını sağlayan cümleleri aktararak bitirmek isteyen yazarın son satırları şunlardır: "Kazan'ın ormanlık uzak bölgesindeki küçük Öçile köyünden olan Tatar genci, dünya çapında bir şair ve insanlığın kültür tarihinin bir parçası olmuştur. 'Küçük Abdullah'tan büyük Tukay' oluşmuştur." (s. 241-274).

Elimizdeki eser “Son söz” (s. 275-276) ile bitmekte, ek bölümde kronolojik olarak Abdullah Tukay’ın çevirileri ve nazirelerinin listesi aktarılmaktadır. (s. 277-281). Kısaltmalar listesi (s. 283)’nden sonra çok zengin bir bibliyografya bölümü gelmektedir (s. 285-309) ve bunu kitapta geçen Tukay’ın eser adları listesi ile kişi adları dizini izlemektedir (s. 311-318).

Türk dünyasında kısacık ömrüne rağmen yazdığı şiirlerle ve diğer eserleriyle çok önemli bir görevi üstlenen, o derecede de etkili olan Abdullah Tukay’ı, böylesine güzel ve başarılı bir araştırma/yorumlama ile yeniden gündeme getiren Michael Friederich’i gönülden kutluyorum... Bu, değeri hiçbir zaman azalmayacak olan kitaba, Turcologica dizisinde yer veren dost Lars Johanson’a ve titizlikle basımını sağlayan Harrassowitz yayın evinin Türkoloji dostu, destek veren ilgililerine de ayrı ayrı teşekkür etmemizin, bir kadirbilirlik olacağını düşünüyorum. Hep böyle var olsunlar...

PROF. DR. NEVZAT GÖZAYDIN